

J. Locke, *Επιστολή για την ανεξιθρησκεία*,
Εισαγωγή, σχόλια, μετάφραση: Γ. Πλάγγεσης,
Εκδ. Ζήτρος, 1998

Η *Επιστολή για την ανεξιθρησκεία* του J. Locke, που μεταφράζεται για πρώτη φορά στη γλώσσα μας, αποτελεί όχι μόνο ένα από τα σημαντικότερα έργα του συγγραφέα, αλλά και ένα από τα βασικά κείμενα της ευρωπαϊκής πολιτικής

παράδοσης. Η μελέτη του κειμένου έχει την αξία που έχει γενικά η μελέτη των έργων των μεγάλων στοχαστών. Ο καλύτερος τρόπος για μια γνωριμία με τη σκέψη τους είναι η εξοικείωση με τα ίδια τα έργα τους.

Υπάρχουν όμως και ειδικοί λόγοι που

κάνουν επίκαιρη την προβληματική του: η έξαρση του θρησκευτικού φανατισμού σε πολλές περιοχές του πλανήτη, ο σφιχτός εναγκαλισμός του κράτους και του κλήρου σε αρκετές χώρες, οι επιθέσεις σε διανοούμενους για θρησκευτικούς λόγους, η προσπάθεια της Εκκλησίας στην Ελλάδα και αλλού να ενισχύσει την παρέμβασή της σε μια σειρά κοινωνικά ζητήματα (γάμος, εκπαίδευση κ.τ.λ.) και, ακόμα, η αυξανόμενη έλλειψη ανεκτικότητας ως προς τη διαφορετική άποψη στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες.

Βέβαια, όπως θα δούμε, η αντίληψη του Locke έχει σοβαρές αντιφάσεις και περιορισμούς, που κατανοούνται αν πάρουμε υπόψη μας τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες της εποχής του και τις κοινωνικές δυνάμεις που ο ίδιος εξέφραζε. Άλλωστε μια σύγχρονη ριζοσπαστική αντίληψη (και πρακτική) πρέπει να ενσωματώνει τις καλύτερες πλευρές του αστικού φιλελευθερισμού, αλλά ταυτόχρονα να τις υπερβαίνει.

Ο Γ. Πλάγγεσης, στην εκτεταμένη εισαγωγή του, αναφέρεται στις σχέσεις επιστήμης και θρησκείας (σχέσεις ανταγωνιστικές, χωρίς να λείπουν όμως και οι προσπάθειες συμφιλίωσης), σε διάφορες προσεγγίσεις της θρησκείας και στο ρόλο της θρησκείας σε περιόδους κρίσης («είναι ακριβώς ο κοινωνικός ρόλος της θρησκείας που την καθιστά επίκαιρη», σελ. 17). Παρουσιάζει τις βασικές πλευρές της συζήτησης περί ανεξιθρησκείας στην Αγγλία του 17ου αιώνα και επισημαίνει ότι η προβληματική του Locke συνδέεται «με το αίτημα της ανερχόμενης αστικής τάξης για ανεμπόδιστη ανάπτυξη των οικονομικών της δραστηριοτήτων και οπωσδήποτε με το αίτημά της για πολιτική και ιδεολογική κυριαρχία» (σελ. 20).

Οι δυο *Πραγματείες Περί Κυβέρνησης* του Locke και η *Επιστολή* είναι κατάληξη

παλαιότερων αναζητήσεων του συγγραφέα και ταυτόχρονα αποτελούν ρήξη με κάποιες απ' αυτές. Ο Γ. Πλάγγεσης παρουσιάζει στην Εισαγωγή την πορεία διαμόρφωσης των απόψεων του Locke για την ανεξιθρησκεία, καθώς και των αντιλήψεών του για την προέλευση, τα όρια και το ρόλο της πολιτικής εξουσίας και για την ελευθερία της συνείδησης.

Η *Επιστολή για την ανεξιθρησκεία* συντάσσεται το 1685, στην Ολλανδία, όπου κατέφυγε ο Locke το 1683, μετά την κατάληξη της λεγομένης «κρίσης του Αποκλεισμού» (1679-1681). Τα κύρια σημεία της επιστολής είναι τα εξής:

α) Προϋπόθεση για την ανεξιθρησκεία είναι ο χωρισμός του κράτους και της εκκλησίας.

Ο Locke αναπτύσσει την άποψή του ξεκινώντας από τη διαπίστωση ότι η «αμοιβαία ανοχή ανάμεσα στους Χριστιανούς» είναι το «βασικό διακριτικό γνώρισμα ή κριτήριο μιας αληθινής εκκλησίας». Η μη χρήση βίας, η πραότητα, τα φιλάνθρωπα αισθήματα και η «καλή θέληση προς όλους γενικά τους ανθρώπους και προς αυτούς που δεν δέχονται τη χριστιανική πίστη» πρέπει να χαρακτηρίζουν την πρακτική της αληθινής θρησκείας (σελ. 125). Η ανοχή αυτών που έχουν διαφορετική γνώμη στα θέματα της θρησκείας είναι «τόσο σύμφωνη προς το Ευαγγέλιο και τον ορθό λόγο, ώστε φαίνεται τερατώδες να κλείνουν οι άνθρωποι τα μάτια τους μπροστά σ' ένα τόσο καθαρό φως» (σελ. 131). Και για να μην μπορούν μερικοί να συγκαλύπτουν τις καταδικαστικές τους τάσεις και την αντιχριστιανική τους σκληρότητα με την πρόφαση της φροντίδας για το κράτος και την τήρηση των νόμων, ο Locke θεωρεί αναγκαίο «πάνω απ' όλα να διακρίνουμε το έργο της πολι-

τείας από εκείνο της θρησκείας και να καθορίσουμε με σαφήνεια τα όρια ανάμεσα στην εκκλησία και το κράτος» (σελ. 131).

Ο Locke, για να καθορίσει τα όρια ανάμεσα στα καθήκοντα του κράτους και της εκκλησίας, αναπτύσσει την άποψή του για την προέλευση, τη φύση και το σκοπό του κράτους και της εκκλησίας. Σύμφωνα με την άποψή του, η πολιτεία¹ είναι «μια κοινωνία ανθρώπων που συγκροτήθηκε αποκλειστικά για τη διασφάλιση και την προώθηση των αστικών αγαθών» και ως τέτοια θεωρούνται η ζωή, η ακεραιότητα του σώματος και η απουσία του πόνου, καθώς και η κατοχή εξωτερικών αγαθών (κτηματική περιουσία, χρήμα, έπιπλα κ.λπ.) (σελ. 132-133). Καθήκον του πολιτικού ηγεμόνα είναι να προστατεύει τα εγκόσμια αγαθά του λαού γενικά και του καθένα από τους υπηκόους του ειδικά, τη «νόμιμη κατοχή των πραγμάτων που αφορούν αυτή τη ζωή», με νόμους που θεσπίζονται αμερόληπτα και ισχύουν εξίσου για όλους, και γι' αυτό είναι «οπλισμένος με δύναμη, δηλαδή με όλο το σθένος των υπηκόων του, για να τιμωρεί αυτούς που παραβιάζουν τα δικαιώματα των άλλων». Η εξουσία του ηγεμόνα περιορίζεται μόνο στα αστικά αγαθά και «δεν είναι δυνατόν —ούτε πρέπει κατά κανένα τρόπο— να αφορά και τη σωτηρία των ψυχών» (σελ. 133). Και αυτό γιατί: α) Ο πολιτικός ηγεμόνας «δεν έχει περισσότερο από άλλους ανθρώπους το χρέος να φροντίζει για τη σωτηρία των ψυχών. Ο θεός δεν του ανέθεσε κάτι τέτοιο... ούτε είναι δυνατόν να έδωσαν οι άνθρωποι μια τέτοια εξουσία, επειδή κανείς άνθρωπος δεν είναι δυνατόν να εγκαταλείψει έτσι τη φροντίδα για τη σωτηρία του, ώστε να δεχθεί κάτω από καταναγκασμό μια λατρεία ή μια πίστη που την έχει καθορίσει κάποιος άλλος, είτε ηγεμόνας είναι αυτός, είτε υπήκοος» (σελ.

133). β) Η φροντίδα των ψυχών ανήκει στην αληθινή θρησκεία που «βασίζεται στην εσωτερική δύναμη του πνεύματος, χωρίς την οποία τίποτε δεν έχει αξία ενώπιον του θεού» (σελ. 135). Η εξουσία του πολιτικού ηγεμόνα «βασίζεται ολοκληρωτικά στον καταναγκασμό, άρα είναι ακατάλληλη για τη σωτηρία του ανθρώπου».

Η εκκλησία είναι μια «ελεύθερη και εκούσια κοινωνία» (σελ. 137). Κάθε άνθρωπος προσχωρεί με τη θέλησή του σ' αυτή την κοινωνία, στην οποία πιστεύει ότι έχει βρει την αληθινή θρησκεία. Η ελπίδα της σωτηρίας είναι η «μόνη αιτία της εισόδου του σ' αυτή την εκκλησία, το ίδιο μπορεί να είναι και ο μόνος λόγος παραμονής του σ' αυτήν». Όπως έχει την ελευθερία να προσχωρήσει, έτσι έχει και την ελευθερία να αποχωρήσει αν «κατόπιν ανακαλύψει κάτι που είτε είναι εσφαλμένο στο δόγμα, είτε ανάρμοστο στη λατρεία» (139). Η καταδίωξη των διαφωνούντων και η προσπάθεια εξαναγκασμού με τη βία να ασπαστούν το δόγμα της δεν είναι γνώρισμα της αληθινής χριστιανικής θρησκείας, ούτε επιταγή της *Καινής Διαθήκης*. «Ο σκοπός μιας θρησκευτικής κοινωνίας, καθώς έχω πει, είναι η δημόσια λατρεία του θεού και η, μ' αυτόν τον τρόπο, εξασφάλιση της αιώνιας ζωής. Όλη η εκκλησιαστική πειθαρχία οφείλει λοιπόν να αποβλέπει προς αυτόν το σκοπό και όλοι οι εκκλησιαστικοί νόμοι πρέπει να περιορίζονται μέσα σ' αυτά τα όρια. Σ' αυτή την κοινωνία τίποτε δεν γίνεται ή δεν μπορεί να γίνει σχετικά με την κτήση των αστικών ή εγκόσμιων αγαθών· εδώ δεν είναι δυνατόν, για οποιοδήποτε λόγο, να γίνει χρήση βίας. Γιατί η βία ανήκει εξ ολοκλήρου στον πολιτικό ηγεμόνα και η κατοχή και χρήση των εξωτερικών αγαθών υπόκειται στη δικαιοδοσία του» (σελ. 143). Τα μέσα που διαθέτει η εκκλησία, αφού δεν

πρέπει να υπάρχει οποιαδήποτε μορφή εξαναγκασμού, είναι οι «παραινέσεις, οι νουθεσίες και οι συμβουλές». Και αν αυτά δεν αποδώσουν, τότε τα άτομα που δεν παρέχουν καμιά ελπίδα βελτίωσης μπορούν να «αποκοπούν και να απομακρυνθούν» από την εκκλησία.

β) *Τα καθήκοντα του ηγεμόνα, της εκκλησίας και των ατόμων.*

Με βάση την παραπάνω διάκριση ανάμεσα στην εκκλησία και το κράτος, ο Locke εξετάζει τα καθήκοντα του καθενός σε σχέση με την ανεξιθρησκεία:

1) Ο αφορισμός, το έσχατο μέτρο που μπορεί να πάρει η εκκλησία απέναντι σ' ένα άτομο που παραβαίνει τους κανόνες της, θα πρέπει «να μη συνοδεύεται από προσβλητικές λέξεις ή από κακομεταχείριση, με τα οποία το άτομο που εκδιώχθηκε θα ήταν δυνατόν με οποιοδήποτε τρόπο είτε να πληγωθεί σωματικά είτε να ζημιωθεί η περιουσία του» (145).

2) Κανένας ιδιώτης δεν πρέπει να βλάπτει τα αστικά αγαθά ενός άλλου ατόμου, επειδή αυτό ομολογεί μια άλλη θρησκεία ή μορφή λατρείας. «Όλα τα δικαιώματα που ανήκουν σ' αυτόν ως άτομο ή ως πολίτη πρέπει να τηρούνται απαραβίαστα. Αυτά δεν αφορούν το έργο της θρησκείας» (σελ. 145). Εκτός από τη δικαιοσύνη χρειάζεται επίσης η φιλανθρωπία, η επιείκεια, σύμφωνα με την προσταγή του Ευαγγελίου, της λογικής και την απαίτηση της κοινωνικής φύσης του ανθρώπου.

Τα παραπάνω ισχύουν και για τις σχέσεις ανάμεσα στις επιμέρους εκκλησίες. Καμιά δεν έχει «οποιαδήποτε δικαιοδοσία απέναντι στις άλλες, ακόμα κι αν ο πολιτικός ηγεμόνας, καθώς μπορεί μερικές φορές να συμβεί, να ανήκει σ' αυτή ή εκείνη την εκκλησία» (σελ. 147).

Η διαμάχη ανάμεσα σ' αυτές τις εκκλησίες σχετικά με την αλήθεια των δογμάτων και την καθαρότητα της λατρείας τους είναι «ισοδύναμη και δεν υπάρχει κανένας δικαστής... οπουδήποτε... στη γη, που με απόφασή του θα ήταν δυνατόν να κρίνει τη διαμάχη αυτή. Η απόφαση για ένα τέτοιο ζήτημα ανήκει αποκλειστικά στον Υπέρτατο κριτή όλων των ανθρώπων, στον οποίο και μόνο ανήκει επίσης και η τιμωρία του αμαρτωλού» (σελ. 149). Ο μόνος τρόπος προώθησης της αλήθειας είναι η μέθοδος εκείνη της οποίας το βάρος των λογικών επιχειρημάτων συνοδεύεται από ανθρωπιά και αγαθή βούληση.

3) Η εξουσία των κληρικών «οφείλει να περιορίζεται μέσα στα όρια της εκκλησίας» και δεν είναι δυνατό με οποιοδήποτε τρόπο να εκτείνεται στα πολιτικά πράγματα, επειδή η ίδια η εκκλησία είναι απόλυτα χωρισμένη και διακριτή από την πολιτεία και τα πολιτικά πράγματα. «Τα όρια και των δύο είναι σταθερά και αμετάβλητα» (σελ. 151). Επίσης δεν αρκεί για τους ανθρώπους της εκκλησίας να απέχουν από διώξεις και από τη χρήση βίας, αλλά πρέπει να υπογραμμίζουν προς τους ακροατές τους το καθήκον της ειρήνης και της φιλανθρωπίας απέναντι σε όλους τους ανθρώπους, τόσο τους «ορθοδόξους» όσο και τους «αιρετικούς».

4) Όπως ήδη γράψαμε, η φροντίδα για τις ψυχές δεν ανήκει στον ηγεμόνα. «Τα πράγματα που κάθε άνθρωπος οφείλει να ερευνά ειλικρινά για τον εαυτό του², με το στοχασμό, τη μελέτη, την κρίση και το διαλογισμό, δεν είναι δυνατό να αντιμετωπίζονται ως να επρόκειτο για την ιδιαίτερη κτήση ενός ορισμένου είδους ανθρώπων. Οι ηγεμόνες γεννιούνται ανώτεροι ως προς τη δύναμη, ως προς τη φύση όμως ίσοι με τους άλλους θνητούς. Ούτε το δικαίωμα ούτε η τέχνη της διακυβέρνησης φέρνουν μαζί τους

τη βέβαιη γνώση των άλλων πραγμάτων, πολύ περισσότερο της αληθινής θρησκείας» (σελ. 161). Για τον Locke, η φροντίδα για την ψυχή του κάθε ανθρώπου «ανήκει αποκλειστικά σ' αυτόν και θα πρέπει να αφηθεί σ' αυτόν» (σελ. 157). Ακόμα και ο θεός δεν θα σώσει τους ανθρώπους παρά τη θέλησή τους. Και σίγουρα ένας άνθρωπος «δεν μπορεί να σωθεί με βία». Γι' αυτό ο καθένας θα «πρέπει να αφηθεί στον εαυτό του και στη συνείδησή του» (σελ. 167).

Έτσι ο ηγεμόνας δεν θα πρέπει να εξαναγκάζει τους υπηκόους να προσχωρήσουν στη δική του εκκλησία, με την πρόφαση της σωτηρίας της ψυχής τους. Ο ηγεμόνας δεν μπορεί, επίσης, να επιβάλλει με νόμο της πολιτείας, είτε στη δική του είτε σε άλλη εκκλησία, τη χρήση ορισμένου τυπικού ή οποιονδήποτε τελετών, τα οποία αποφασίζονται από τις εκκλησίες, με την πεποίθηση ότι γίνονται αποδεκτά από το Θεό. Μόνο τα «αδιάφορα πράγματα», δηλαδή ό,τι δεν επιβάλλεται ούτε απαγορεύεται από το Θεό, είναι στη δικαιοδοσία της πολιτικής εξουσίας. Όχι όμως αυθαίρετα, αλλά υπό τους εξής περιορισμούς: Πρώτον, «το δημόσιο συμφέρον είναι ο κανόνας και το μέτρο θέσπισης των νόμων». Δεύτερον, «πράγματα οσοδήποτε αδιάφορα ως προς τη φύση τους, βρίσκονται πέρα από τη δικαιοδοσία του ηγεμόνα, όταν εισάγονται στην εκκλησία και στη λατρεία του θεού, διότι όταν χρησιμοποιούνται δεν έχουν καμιά σχέση με τα πολιτικά πράγματα» (σελ. 169). Και τρίτον, «πράγματα από τη φύση τους αδιάφορα δεν μπορούν να γίνουν μέρος της θείας λατρείας με βάση την ανθρώπινη αυθεντία και απόφαση, και, γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, ότι δηλαδή είναι αδιάφορα» (σελ. 171). Στη θεία λατρεία τα αδιάφορα πράγματα νομιμοποιούνται στο βαθμό που θεοσιζονται από το Θεό. Η απαγόρευση των

ιερών τελετών και των τύπων λατρείας που μια εκκλησία ακολουθεί ισοδυναμεί με καταστροφή της ίδιας της εκκλησίας, της οποίας σκοπός είναι να λατρεύει το Θεό σύμφωνα με τον τρόπο που επιδοκιμάζει (σελ. 175).

Πολύ σημαντική είναι η άποψη του Locke ότι «κάτω από το Ευαγγέλιο δεν υπάρχει καμιά... χριστιανική πολιτεία... Ο Χριστός δίδαξε την πίστη και τους κανόνες συμπεριφοράς, με τα οποία τα άτομα θα μπορούσαν να κερδίσουν την αιώνια ζωή ωστόσο δεν θεμελίωσε καμιά πολιτεία, δεν εισήγαγε κανένα νέο πολίτευμα...» (σελ. 183). Τα θεωρητικά δόγματα και τα άρθρα πίστης των εκκλησιών δεν μπορούν να επιβληθούν σε οποιαδήποτε εκκλησία με νόμο της πολιτείας, πρέπει να διδάσκονται ελεύθερα, κι αυτό γιατί δεν αφορούν τα πολιτικά δικαιώματα των υπηκόων. Οι νόμοι της πολιτείας «δεν αφορούν την αλήθεια των γνωμών, αλλά την ασφάλεια και την ακεραιότητα της πολιτείας και των αγαθών του κάθε πολίτη» (σελ. 189). Η εξουσία του ηγεμόνα και τα αγαθά των πολιτών δεν κινδυνεύουν από τις διάφορες απόψεις. «Η αλήθεια δεν χρειάζεται τη βία για να αποκτήσει πρόσβαση στο ανθρώπινο πνεύμα, ούτε και διδάσκεται με νόμους. Είναι οι πλάνες που επικρατούν με δανεισμένη και ξένη βοήθεια» (σελ. 189).

γ) Το δικαίωμα της αντίστασης

Αν η εκκλησία και το κράτος είναι διαχωρισμένα και η πολιτεία κυβερνιέται με καλή πίστη και οι αποφάσεις του ηγεμόνα αποβλέπουν στο κοινό συμφέρον, σπάνια θα συμβεί να υπάρξει σύγκρουση μεταξύ της συνείδησης ενός ατόμου και ενός προστάγματος του ηγεμόνα. Αν όμως συμβεί κάτι τέτοιο, τότε «αυτό το άτομο, θα πρέπει να αποφύγει την πράξη που η συνείδησή

του αποδοκιμάζει ως παράνομη, αλλά θα πρέπει και να υποστεί την τιμωρία του που δεν είναι παράνομο να την υπομείνει. Γιατί η ατομική κρίση οποιουδήποτε σχετικά με ένα νόμο θεσπισμένο για πολιτικά θέματα και για δημόσιο συμφέρον δεν παραμερίζει τον υποχρεωτικό χαρακτήρα αυτού του νόμου, ούτε αξίζει την ανοχή» (σελ. 193). Όταν όμως προκύψει σύγκρουση μεταξύ ηγεμόνα και μεγάλου τμήματος των πολιτών³, τότε μόνο ο Θεός μπορεί να κρίνει κατά την έσχατη κρίση, «γιατί δεν υπάρχει κανένας δικαστής πάνω στη γη ανάμεσα στο νομοθέτη και το λαό» (σελ. 195). Έτσι θεμελιώνει ο Locke το δικαίωμα της αντίστασης. Όταν ο πολιτικός ηγεμόνας ξεπερνά τα όρια της δικαιοδοσίας του, όταν προσβάλλει την ιδιοκτησία και τα ατομικά δικαιώματα των πολιτών, τότε βρίσκεται σε κατάσταση πολέμου με το λαό, ο οποίος έχει το δικαίωμα να αντισταθεί⁴. Αν ο ηγεμόνας εξαναγκάσει ένα λαό ή τμήμα του να ασπαστεί μια ξένη θρησκεία και να υιοθετήσει νέους τύπους λατρείας, αυτοί που διαφωνούν δεν είναι υποχρεωμένοι να υπακούσουν σ' αυτόν το νόμο. Και τούτο γιατί, όπως είδαμε και πιο πάνω, η συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας έγινε με «μοναδικό σκοπό τη διασφάλιση για κάθε άτομο της κατοχής των πραγμάτων αυτής της ζωής και για κανέναν άλλο σκοπό» (σελ. 195). Η φροντίδα για την ψυχή ανήκει στο κάθε άτομο χωριστά. Ούτε είναι δυνατόν τα εγκόσμια αγαθά να αφαιρεθούν από τα άτομα κατά την ευχαρίστηση του ηγεμόνα ή για θρησκευτικούς λόγους. Όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο καθηγητής Γ. Πλάγγεσης στην Εισαγωγή, το δικαίωμα της αντίστασης αναγνωρίζεται μόνο σ' αυτούς που ο Locke θεωρεί πολίτες⁵, «που δεν είναι παρά το τμήμα εκείνο του λαού που έχει ιδιοκτησία, δηλ. στην ανερχόμενη αστική τάξη

που αγωνίζονταν για τη διασφάλιση της κυριαρχίας της» (σελ. 90).

δ) Περιορισμός του δικαιώματος της ανεξιθρησκείας

Το δικαίωμα της ανεξιθρησκείας όμως υπόκειται στους εξής περιορισμούς: 1) «Κανένα δόγμα που είναι ασυμβίβαστο προς την ανθρώπινη κοινωνία ή αντίθετο προς τα χρηστά ήθη, τα οποία είναι αναγκαία για τη διατήρηση της πολιτικής κοινωνίας, δεν πρέπει να γίνει δεκτό από τον ηγεμόνα» (σελ. 197). 2) Δεν πρέπει να γίνει δεκτή από τον ηγεμόνα η «εκκλησία στην οποία όσοι προσχωρούν ipso facto περνούν στη δικαιοδοσία και την υπηρεσία ενός άλλου ηγεμόνα» (σελ. 199). (Εδώ ο Locke αναφέρεται στους πιστούς της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας.) 3) Άλλη ομάδα στην οποία αρνείται το δικαίωμα της ανοχής είναι οι άθεοι, όσοι δηλαδή «αρνούνται την ύπαρξη της θεότητας». Σύμφωνα με τον Locke, η θρησκεία είναι η πηγή της ηθικής και, συνεπώς, άτομα χωρίς πίστη στο θεό δεν μπορεί να θεωρηθούν ότι διαθέτουν αξιοπιστία. «Οι υποσχέσεις, τα συμβόλαια και οι όρκοι, που αποτελούν τους συνεκτικούς δεσμούς της ανθρώπινης κοινωνίας, δεν είναι δυνατόν να έχουν ισχύ και ιερότητα για έναν άθεο, γιατί όταν παραμερίζεται ο θεός, ακόμα και με τη σκέψη, όλα καταρρέουν. Επιπλέον ένας άνθρωπος που με τον αθεϊσμό του υπονομεύει και καταστρέφει κάθε θρησκεία, δεν μπορεί στο όνομα της θρησκείας να απαιτεί το προνόμιο της ανεξιθρησκείας για τον εαυτό του».

Ο Locke θεωρεί πως θα πρέπει να απομακρυνθούν όλες οι νομικές διακρίσεις σε βάρος των διαφωνούντων, να απολαμβάνουν οι τελευταίοι τα ίδια δικαιώματα με τους άλλους πολίτες (σελ. 205), και πιστεύει ότι αν ψηφίζονταν ένας νόμος που θα πα-

ραχωρούσε το δικαίωμα της ανεξιθρησκείας σ' εκείνους στους οποίους ένα τέτοιο δικαίωμα θα έπρεπε να αναγνωριστεί, έτσι ώστε να υποχρεώνονταν όλες οι εκκλησίες να διδάσκουν και να θέτουν ως θεμέλιο της ελευθερίας τους την αρχή της ανεξιθρησκείας για τους άλλους, ακόμα και γι' αυτούς που διαφωνούν μαζί τους στα ιερά ζητήματα, και έτσι ώστε κανείς να μην έπρεπε να εξαναγκάζεται στα θέματα της θρησκείας με οποιοδήποτε νόμο ή βία, «η θέσπιση αυτής της αρχής θα απομάκρυνε όλες τις αιτίες για παράπονα και ταραχές στο όνομα της συνείδησης» (σελ. 203). Αν γινόταν κάτι τέτοιο, θα έπαυαν οι ταραχές γιατί «ο άνθρωποι, αν επινοούν στασιαστικά σχέδια, αυτό δεν το κάνουν επειδή το επιβάλλει η συνάθροισή τους για τη θρησκεία, αλλά επειδή η καταπίεση τους κάνει δυστυχείς» (σελ. 205). Για τον Locke, όχι η ποικιλία γνώμων αλλά η άρνηση της ανεξιθρησκείας έχει προκαλέσει τις περισσότερες διαμάχες και τους πολέμους στο χριστιανικό κόσμο. Τελειώνοντας, ο Locke ζητά από τους ηγεμόνες να περιοριστούν στα εγκόσμια καθήκοντά τους και να μην καταπιέζουν τις συνειδήσεις των υπηκόων τους και από τους κληρικούς να αποφεύγουν την ανάμιξη στην πολιτική και να αφοσιωθούν στην προώθηση της σωτηρίας των ψυχών.

Γιάννης Γκαγκάτσιος

Σημειώσεις

1. Ο Locke στη *Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβέρνησης* γράφει πως «ο μέγας και κύριος σκοπός της συνένωσης των ανθρώπων σε πολιτικές κοινότητες και της υποταγής τους σε κυβερνήσεις είναι η διαφύλαξη της ιδιοκτησίας τους». Και για το σκοπό αυτό, η «φυσική κατάσταση παρουσιάζει πολλές ελλείψεις» (Εκδ. Γνώση, σσ. 179, 180).

2. Ενώ στο *Δοκίμιο Περί Ανοχής* (1667) ο Locke τάσσεται υπέρ της ανοχής ως κατάλληλου μέσου για τη διασφάλιση της κοινωνικής γαλήνης, στην *Επιστολή για την ανεξιθρησκεία* θεωρεί την ανεκτικότητα ως αυτόνομη αξία.

3. Στη *Δεύτερη Πραγματεία* ο Locke γράφει με παρόμοιο τρόπο: «Αν όμως οι παράνομες αυτές πράξεις επεκταθούν στην πλειονότητα του λαού ή αν η ανομία και η καταδυνάστευση επιβαρύνουν μόνο λίγους, αλλά σε περιπτώσεις όπου το προηγούμενο που δημιουργούν και οι συνέπειές τους φαίνονται να απειλούν τους πάντες... τότε στ' αλήθεια δεν ξέρω πώς θα μπορούσε να τους αποτρέψει κανείς από την αντίσταση στην άνομη βία που ασκείται σε βάρος τους» (J. Locke, *Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβέρνησης*, εκδ. Γνώση, σσ. 249, 250).

4. Στη *Δεύτερη Πραγματεία* ο Locke αντιλαμβάνεται την εξουσία ως καταπίστευμα που ασκείται ενόσω οι φορείς της αποδεικνύονται άξιοι της κοινής εμπιστοσύνης, τηρούν δηλαδή τους όρους υπό τους οποίους τους ανατέθηκε το καταπίστευμα. Αν όλοι οι φορείς της εξουσίας, ο ηγεμόνας και η νομοθετική εξουσία παραβιάσουν αυτούς τους όρους και προσβάλουν την ιδιοκτησία, τη ζωή και την ελευθερία των πολιτών, τότε η κοινωνία αναλαμβάνει τα κυριαρχικά της δικαιώματα και επιλέγει άλλους αξιόπιστους φορείς για να τους αναθέσει το καταπίστευμα (στο παραπάνω σσ. 198-278).

5. Για το θέμα Κ. Μπ. Μακφέρσον, *Ατομικισμός και ιδιοκτησία*, εκδ. Γνώση, σσ. 261-317.